УДК 821.512.145

А.Ф. Ганиева

ТАТАР СОВЕТ ПРОЗАСЫ: ТӨП ҮСЕШ ЭТАПЛАРЫ ҺӘМ ТЕНДЕНЦИЯЛӘРЕ

В данной работе исследуется советский этап развития татарской литературы как целостный исторический отрезок. Объективная оценка исторического наследия, в особенности переосмысление советской литературы, представляет собой одну из актуальных задач современности. Целью исследования является определение ключевых направлений развития татарской прозы в советскую эпоху. Автор, рассматривая литературный процесс в неразрывной связи с историческими катаклизмами, пережитыми страной, выделяет три ключевых этапа в эволюции татарской советской прозы: 1917–1940, 1941–1955 и 1960–1980 годы. Исследование ведется в контексте трансформации оппозиции «мы-они», проявившейся в тематических новациях и возрождении художественных традиций национальной литературы.

В заключении утверждается, что, несмотря на значительное идеологическое влияние, характерное для советского времени, татарская проза смогла сохранить свою гуманистическую направленность и национальную самобытность.

Ключевые слова: татарская литература, проза, соцреализм, роман, повесть, рассказ, главный герой.

This article examines the Soviet period in the development of Tatar literature as a holistic historical period. An objective assessment of the historical legacy, particularly a reinterpretation of Soviet literature, is one of the pressing challenges of our time. The aim of the study is to identify key areas of development in Tatar prose during the Soviet era. The author, examining the literary process inextricably linked to the historical upheavals experienced by the country, identifies three key stages in the evolution of Tatar Soviet prose: 1917–1940, 1941–1955, and 1960–1980. The study is conducted within the context of the transformation of the “us-they” opposition, manifested in thematic innovations and the revival of artistic traditions in national literature. The conclusion asserts that, despite the significant ideological influence characteristic of the Soviet era, Tatar prose managed to preserve its humanistic focus and national identity.

Keywords: Tatar literature, prose, socialist realism, novel, story, short story, protagonist.

Соңгы еллардагы иҗтимагый-сәяси шартлар совет әдәбиятының идеологик, эстетик һәм тарихи әһәмиятен билгели. Кызганычка каршы, 1990 еллардан башлап татар совет әдәбиятының күпчелек өлеше фәнни өйрәнүдән читтәрәк кала бирә. Әлеге чор прозасы социалистик реализмның тар чикләренә сыешмый һәм аның үсеше СССР-ның башка милли әдәбиятларында барган процессларны кабатламый. Ул үткән буын татар язучыларының традицияләренә таянып, аларны

яңартып үсә, шуның белән татар әдәбиятының милли үзенчәлекләрен саклауга һәм ныгытуга ирешә.

Советлар иле кешелек тарихына уникаль күренеш буларак кереп калды. Әлеге чорның әдәбияты да катлаулы үсеш тенденцияләре кичергән, берьяклы гына аңлатып булмый торган үзенчәлекле мирасны тәшкил итә. «Художественное развитие вообще и развитие эпических жанров в частности в 1920–1950-х годах шло не только согласно логике эстетических законов. Оно испытывало давление политических и идеологических факторов и обнаруживает известную синхронность с процессами, которыми была отмечена общественно-политическая жизнь советской эпохи» [21: 3]. Барыннан бигрәк ул күпмилләтле булуы һәм, үзәктән килгән бертөрле басым астында иҗат ителүгә карамастан, һәр милли әдәбиятның үз үсеш закончалыклары нигезендә үсүе белән кызыклы.

Татар совет әдәбияты формалашу (1917–1930)

Татар әдәбияты Октябрь революциясенә үзенең алтын чорында алдагы буыннарга камертон булып торачак классик әсәрләре белән килеп керә. Дистә гасыр дәвамында шәркый традицияләрдә формалашкан, XIX–XX гасырлар чигендә милли юнәлешен ачыклап, рус һәм Европа мәдәнияте йогынтысында баеп, яңа сулыш белән үсеш алган әдәбият өчен инкыйлаб чын мәгънәсендә җимергеч афәт булып чыга. Дөрес, самодержавие бетерелү милли-социаль азатлыкка, демократиягә китерәчәк, дип ышанган татар язучыларының күбесе революцияне хуплап каршы ала. Әмма большевикларның илдә пролетариат диктатурасы урнаштыруы әлеге идеяләрне юкка чыгара.

Илдәге үзгәрешләр язучыларны төрле мәсләкләргә аера. Инкыйлабны кабул итмәүчеләрнең берничәсе чит илгә китә, хуплап каршы алучыларның да күбесен алга таба фаҗигалы язмыш көтә.

Әдәбиятта инкыйлабны гомумкешелек идеалларын тормышка ашыручы итеп күрсәтү башлана. Милли нигезле «без – алар» каршылыгы социаль хәлгә карап аерылып, яңадан корыла. Сыйнфый көрәш идеясе алга чыга. Кыйммәтләр кискен алмашына. Искелек белән яңалык көрәшенең эчтәлеге үзгәрә: инкыйлабка кадәр ул аңбелем, мәгърифәтлелек белән бәйле булса, аннан соң милекчелек, динилек, миллилек искелек калдыгы буларак күрсәтелеп, нәфрәт яисә көлү объектына әверелә.

Совет чоры әдәбиятының беренче еллары Гражданнар сугышы чорына туры килә. Проза әсәрләрендә реалистик сурәт сугыш романтикасы белән кушыла. Инкыйлабны танылган язучы, галим һәм милли лидер буларак каршылаган Г. Ибраһимов «Кызыл чәчәкләр» повестенда (1922) Гражданнар сугышы чоры вакыйгаларын сурәтли: бер авылда туып, уйнап үскән, төрле социаль катлаудан булган биш татар егетен язмышның төрле якларга ташлавы турында яза.

Якты киләчәккә ышанган төп герой Солтан: «Мин көрәшне яратам. Көрәшсез үткән көннәрне әрәмгә саныйм. Каты көрәш дулкыннары арасында минем җаным рәхәтләнә, йөрәгем үзенә көч ала, гайрәт ала» [14: 75], – ди.

Г. Ибраһимов персонажлары ике лагерьга бүленә: революцияне яклап көрәшүчеләргә (авыл крестьяннары уллары) һәм революцион үзгәрешләргә каршыларга (бай һәм мулла уллары). Татар тормышы, көнкүреше, этнографик детальләр (йорт төзелеше, көзге авыл хуҗалыгы эшләре, яшьләрнең кичке уеннары, туй уздыру) һ. б. күренешләр традицион ачкычта күрсәтелә; лиризм һәм символлар (кызыл чәчәкләр) шулай ук XX йөз башы татар прозасы белән охшашлык тудыра.

Повесть яңа шартларда проза үсешенең бер юлын ача: көрәш романтикасы, Гражданнар сугышы моңарчы сурәтләнгәнчә җимергеч көч итеп түгел, бәхет, хөррият, якты тормыш алып килүче итеп күрсәтелә башлый. Татарның көндәлек тормышын җентекләп сурәтләү һәм вакыйгаларга символик бәя бирү революциягә кадәрге традицияләр белән интертекстуаль бәйләнеш урнаштыра. Шулай итеп, татар прозасында яңачалык поэтик традицияләр белән үреп бирелә.

Гомумән, прозада чор картинасы тудырыла: Гражданнар сугышы, сыйнфый каршылык, яңа хакимиятне хуплау, халык массаларының киләчәккә якты өмете. Революция яклы кешеләр – уңай геройлар итеп, аңа каршылары дошман буларак күрсәтелә. Шәхси милеккә нәфрәт тәрбияләү шушы еллар әдәбиятыннан башлана. Күп очракта революцион аскетизм алгы планга чыгарыла. Ш. Усмановның «Краском мәхәббәте», «Ил кызы», «Югалган иман», «Замана агымы» кебек хикәяләрендә җитеш, тук, бәхетле гаилә тормышы инкяр ителеп, революцион көрәш хуплана. Киләчәк хакына гомерне бирү – барлык бәхетләрдән өстен куела. Мәхәббәт романтикасы революция темасы белән бергә бирелә. Боларда татар хатын-кызы образы үзгәрә, революционер-көрәшче хатын-кыз иҗат ителә.

20 нче еллар ахырыннан 30 нчы еллар уртасына кадәрге чор – Россия мәдәниятенең сүтелеп, яңадан корылган дәвере. Халыкның рухи тормышындагы үзгәрешләр аеруча әдәби даирәдә чагылыш таба. Башында Ленин, аннан Сталин торган пролетариат партиясе халык массаларына идеология үткәрүдә әдәбиятны төп корал итә. Татар җәмәгатьчелегендә дә пролетариат әдәбияты нинди булырга тиеш, дигән сорауга җавап эзләү башлана. Моңарчы булган әдәби кануннарны инкяр итеп, яңа формалар эзләү, үткәндәге мирасны кире кагу, яңа тормышны мактау тенденцион төс ала. Иҗатта социальләшү абсурд чигенә җитеп, вульгар социологизм күренеше барлыкка килә. Марксизм һәм ленинизм тәгълиматын һәрберсе үзенчә аңлаган иҗат әһелләре арасында фикер каршылыклары туа. Бу каршылыклар әдәбитәнкыйди характерда булсалар да, алга таба язмышларын фаҗигалы хәлләргә илтүче сәбәпләргә дә әйләнәләр. Әлеге катлаулы 20–30 нчы еллар әдәби хәрәкәте Ф. Галимуллин хезмәтләрендә чагылыш

таба[1]. Галим үзенең «Татарская литература: взгляд сквозь столетия» («Татар әдәбияты: гасырлар аша караш») монографиясендә болай дип яза: «Литература советского периода, по определению самих теоретиков метода социалистического реализма, должна быть социалистической по содержанию, национальной по форме, на деле все сводилось к тому, что социалистическое содержание обретало вненациональный, абстрактный интернациональный характер. Для достижения этих целей были использованы различные надуманные обвинения в пантюркизме, джиганизме, султангалиевщине и др. В ходе борьбы с такими, якобы, проявлениями «измов» в литературе велась работа по постепенному вытеснению из искусства слова художественных средств, которые традиционно были присущи многовековой татарской письменной литературе» [6: 48].

Үзәк 20 нче еллар ахырында язучылар иҗатын контрольгә ала башлый. 20 нче еллар уртасында Казанда оешкан «Октябрь», «Сулф», «Завод», «Часовой» кебек әдәби берләшмәләрдәге язучылар иҗатын тикшереп тору кыенлаша. 1928 елда ТАПП (Татар пролетариат язучылары ассоциациясе) оеша һәм партия күрсәтмәләре нигезендә эш итә башлый. 1929 елда рус язучылары Евг. Замятин һәм Б. Пильняк үз романнарын чит илдә бастырып чыгаргач, аларны совет әдәбиятына һәм совет иленә корткычлык эшләүдә гаеплиләр. Шул вакыйгадан соң дәүләт рус һәм милли әдәбиятларда ачыктан-ачык башкача фикерләүчеләргә каршы көрәш ача. Укучы массага нисбәтләнгән һәр әдәби әсәр сәяси яктан тикшерелә башлый.

Иҗат методы мәсьәләсендә дә күп бәхәсләр була. Төрле иҗат юнәлешендә үскән татар әдәбияты алга таба иҗат методы буларак реализмны гына сайлый. 1934 елда Совет язучыларының I съездында әдәбиятның бердәм методы – социалистик реализм рәсми кабул ителгәч, әдәбиятта һәм сәнгатьтә советчыл миф тудыру дәвере башлана. «Аның беренче төп сыйфаты – чынбарлыкның, тарихның зур революцион борылышын һәм киң халык массаларының аңында, настроениеләрендә барлыкка килгән тирән үзгәрешне гәүдәләндерү» [23: 108] була.

Ләкин, яңа власть тема һәм проблематикага гына түгел, поэтикага да кагыла. Автор позициясен белдерүгә аеруча басым ясала. Мисал өчен, колхозлаштыру сәясәте башлангач, вакыйгаларның кайнар эзеннән Фатих Хөсни «Җир тыңлый» романын (1931) яза. Әмма китап кискен каршылыкка очрый: тиражы яртылаш таралуга, ТАПП әсәргә тәнкыйть яудыра башлый, матбугатта авторны гаепләп мәкаләләр языла, китап укучылар конференцияләрендә авторны сүгәләр,

[1] *Галимуллин Ф.Г.* Соотношение эстетичного и социологического в татарской литературе 1920-30 годов: дис. ... д-ра филол. наук. Казань: КГУ, 1999. 444 с.; *Галимуллин Ф.Г.* Әле без туганчы...: 1920–1930 нчы еллар әдәби хәрәкәтенә бер караш. Казан: Татар. кит. нәшр., 2001. 320 б.; *Галимуллин Ф.Г.* Табигыйлеккә хилафлык: XX гасырның 20–30 нчы еллар татар әдәбиятының үсеш үзенчәлекләре. Казан: Татар. кит. нәшр., 2004. 303 б.; *Галимуллин Ф.Г.* Татарская литература: взгляд сквозь столетия. Казань: Школа, 2016. 295 с.

романга «сәяси яктан зарарлы, кулак идеологиясен яклап язылган» дип бәя бирәләр [18: 6]. Әсәрнең сыйнфый позициядән чыгып язылмавы төп кимчелек буларак карала, авторы революцион көрәшне аңламауда гаепләнә. Ф. Хөсни үз әсәреннән баш тартырга мәҗбүр ителә. Китапның рецензенты Сәгыйть Фәйзуллин җибәргән «хата»сы өчен гафу үтенгән һәм Ф. Хөснинең үз әсәрен кире каккан җан өшеткеч язмалары «Атака» журналында басыла [22].

Роман вакыт ягыннан бик кыска (1930 елның гыйнвары) араны колачласа да, зур масштабка ия, моның сәбәбе персонажларның күплеге һәм вакыйгаларның тыгызлыгы белән аңлатыла. Ф. Хөсни, 30 нчы еллар әдәбиятына хас булганча, геройларын «безнекеләр»гә һәм «аларныкылар»га аерып, схемачылык юлыннан китми, ә психологизм алымнарын оста кулланып, геройларын эчтән, рухи дөньялары аша ача. Шуңа аларның һәркайсының тормышка, җәмгыятьтәге үзгәрешләргә үз карашлары, мөнәсәбәтләре бар.

Тормышны киң социаль панорамада чагылдыру, чор каршылыгын кешеләр язмышы аша тасвирлау, иҗтимагый проблемалар белән мәхәббәт сызыгын үреп бару, теленең җорлыгы белән Ф. Хөсни талантлы каләм иясе, проза остасы булачагын беренче романы белән үк күрсәтә. Әмма С. Хафизов язганча, «Фатих Хөснинең җорлыгы, юмористик сыйфатлары калды, башка әсәрләрендә дә дәвам иттеләр алар. Ләкин «Җир тыңлый»да ачык расланган кыюлык, хөр фикерлелек, гомумкешелек гуманизмы кебек мөһим талант сыйфатлары, кире кагылган романы кебек, фаҗигалы язмышка дучар ителделәр» [25].

М. Әмирнең укучыга аз билгеле романын да шуңа охшаш язмыш көтә. М. Әмир татар әдәбиятында хәрби теманың аз яктыртылуын искә алып, гади татар авылыннан чыккан егетнең командир дәрәҗәсенә ирешүен, характеры ничек чыныгуын, гомумән, аның катлаулы тормыш юлы турында зур күләмле әсәр язарга алына. Әлеге «Командир» дип атаган романының бер кисәге 1934 елда аерым китап булып басылып та чыга. Әсәр әдәби җәмәгатьчелектә каршылыклы фикер тудырганлыктан, ВЛКСМның Татарстан өлкә комитеты җыелышында махсус тикшерелә, соңрак фикер алышу «Совет әдәбияты» журналында дәвам итә.

Роман Сәүбанның армиягә алыну хәбәре белән башланып китә. Әсәрнең күп өлешендә аның авырлыкта үткән балачагы, армиягә китү алды көннәре вакыйгалары сурәтләнә. Автор җанлы күренешләр, оста тотып алынган аерым детальләр аша 30 нчы еллар татар авылы картинасын тудыра.

Тәнкыйтьчеләр (Л. Җәләй һәм М. Максуд) романдагы «кимчелекләрне» язучының «политик ялгышуыннан» күрәләр. Алар, беренче чиратта, 1928–1929 еллар авылы фоны дөрес күрсәтелми, совет властеның йогынтысы сизелми, дип белдерәләр. Икенчедән, Кызыл армия артык караңгы бирелә, капитаннары да дөрес сурәтләнми, диләр. Шулай ук әсәрдә интернационализмның чагылмавы кимчелек

дип карала, ә инде командир Моратовның милли полк турында хыяллануы М. Әмирнең милли мәсьәләне ялгыш аңлавы, дип күрсәтелә. «Командир» романының авторы тормыш диалектикасын аңламауда һәм әсәрендә партиячелекне чагылдырмауда гаепләнә [11; 17]. Ф. Галимуллин билгеләвенчә, «сәнгатьчә дөреслеккә ирешүдә әһәмиятле баскыч булган әлеге роман М. Әмирнең характер мантыйгы буенча язылган иң уңышлы әсәрләренең берсе» [5: 33] була. Тар идеологик кысалар сәнгать әсәрен бәяләүдә хаталануларга китерә, язучыларның иҗади мөмкинлекләрен чикли.

Җәмгыятьтәге яңалыклар гаилә институтына да үзгәрешләр алып килә. Совет хатын-кызының нинди булырга тиешлеге турында кызу бәхәсләр бара. Тормышта хатын-кызның роле үзгәргән кебек, әдәбиятта да яңа тип татар хатыны образы барлыкка килә. 20 нче еллар прозасында сугышчан хатын-кыз алга чыкса, 30 нчы елларда иҗтимагый тормышта актив катнашучы эшлекле образ иҗат ителә. Татар әдәбияты казанышы – татар укучысының яраткан әсәре – «Тапшырылмаган хатлар»ны Гадел Кутуй 1935 елда яза. Повестьның уңышы – төп героиня Галиядә татар хатынының аналык сыйфатлары саклануда, шул ук вакытта яңа заман кешесе буларак, аның көчле характерлы булуында. Г. Кутуй социалистик реализм шартларында иҗат итсә дә, әсәрнең әлеге кысаларда гына калмавын, авторның һәр заман актуаль булып калган хатын-кыз бәхете мәсьәләсенә – аның гаиләдәге һәм җәмгыятьтәге урынын билгеләүдә классикларча эш итүен күрәбез.

Шулай итеп, татар совет әдәбиятының башлангыч чоры яңа идеологик карашларның һәм үткәннән килгән сәнгать традицияләренең үзара тыгыз бәйләнеше белән аерылып тора. Милли һәм иҗтимагый азатлык өчен мөмкинлек дип кабул ителгән инкыйлаб кырыс диктатурага әверелә. Гасыр башы татар прозасындагы традициялелек һәм прогресс тарафдарлары арасындагы оппозицияне күрсәткән «без – алар» каршылыклы структур конфликты яңа мәгънә ала һәм яңа социалистик тормыш өчен совет хакимияте дошманнарына каршы көрәшне белдерә башлый. Нәтиҗәдә, XX гасыр башындагы татар әдәбиятының «татар халкы язмышы» темасы яңа социалистик тормыш өчен көрәш темасына алыштырыла.

Бөек Ватан сугышы һәм идеологик чикләүләрне җиңәргә омтылыш (1941–1955)

Бөек Ватан сугышы һәм аннан соңгы еллар прозасы әдәбият тарихында үзе бер дәверне тәшкил итә. Бу чор әдәбиятында кешенең гайре табигый шартларда үз-үзен тотышына игътибар бирелә, сугыш Ватан һәм аерым шәхес алдына килгән әхлак вә намус сынавы буларак карала. Язучыларга инкыйлабка кадәрге татар әдәбиятының поэтик традицияләре белән иркенрәк эш итәргә мөмкинлек туа. Барыннан да бигрәк «без – алар» каршылыгының эчтәлеге үзгәрә: без – совет кешеләре, туган җир азатлыгы өчен көрәшүчеләр, алар – яулап алучылар. Бу исә совет кешесенең холкын тулырак ачарга ярдәм итә.

Сугыш чоры әсәрләренең төп объекты – тормышның авыр сынауларына карамастан, кешеләр арасындагы дуслык, туганлык, мәхәббәт, үзара ярдәмләшү, хөрмәт кебек матур мөнәсәбәтләрнең саклануын сурәтләү. Язучылар үз хикәяләрендә символларны һәм символик образларны актив куллана башлыйлар (1930 еллар ахырында бу әдәбиятчылар һәм тәнкыйтьчеләр тарафыннан хупланмый) һәм алар аша вакыйга-күренешләргә эмоциональ бәя бирәләр.

Мисал өчен, М. Әмирнең «Курай» (1943) очеркында һәм «Сыерчык» (1943) нәсерендә әсәрләрнең исеменә үк чыгарылган образлар – сугышның кирәксез һәм коточкыч күренеш булуын ачу өчен кулланылган махсус символик детальләр. Сугыш – сәнгатьнең, гүзәллекнең капма-каршысы. Алар яктысында сугышның аянычлылыгы тагы да ныграк чагыла.

Бөек Ватан сугышы елларында татар хикәясе сюжет-композиция ягыннан да, стиль ягыннан да алга китә. Монда аның оператив һәм җыйнак жанр булуы зур роль уйный һәм шулай ук патриотик максатларда милли символларны, традицион образларны кулланырга рөхсәт ителү файдага була. Н. Гыйззәтуллин билгеләгәнчә, «Бу еллардагы татар прозасында ачык билгеләнгән ике стиль юнәлеше күренде: беренчесе – героик характерны катлаулы вакыйгаларда күрсәтү һәм шушы максатларда сюжетны төп чара итеп куллану булса (мәсәлән, Г. Әпсәләмов хикәяләрендә), икенчесе – совет кешесенең сугыш елларындагы эчке кичерешләрен бөтен нюанслары белән бирергә, «кеше рухының диалектикасын» ачарга омтылудан гыйбарәт иде (Ә. Еники, Ф. Хөсни һ. б.)» [9]. Әлеге икенче юнәлеш психологик алымнар аша гуманистик идеяләрне алгы планга чыгара. Язучылар әдәбиятның үзәгендә кеше, аның язмышы, хис-кичерешләре торырга тиеш дигәнгә тугры калып, сугыш чоры хикәяләрендә сугышны кешелекне җимерүче афәт, ә кеше гомерен исә берни белән алыштыргысыз кыйммәт итеп күрсәтә. Шуңа без татар әдәбиятындагы 60 нчы елларда барлыкка килгән яңарышның яралгылары сугыш чоры әдәбиятында күренә башлый, дибез.

Фатих Хөснинең татар әдәбияты тарихында мөһим урын тоткан «Йөзек кашы» повесте (1942) Бөек Ватан сугышы чорында языла. Соңгы ике дистә елда әдәбиятның партиялелеге турында гына сөйләгәндә әсәр чын мәгънәсендә яңалык булып кабул ителә. Сайланган сюжет, аның белән тел-стиль, сурәтләү чараларының ярашуы, тирән психологизм, композицион бөтенлек һәм халыкчанлык – әлеге әсәрне сүз сәнгатенең гүзәл җәүһәрләре рәтенә куя. Барыннан да бигрәк төп герой Айдарның каршылыклы характер булуы әһәмияле. Ул – бер яктан, дуамал, алдын-артын уйламаучы бунтарь, икенче яктан, саф күңелле, эчкерсез һәм ярата белүче, батырлыкларга сәләтле егет.

Повестьның лирик башлангычка корылуы укучыны тирән хисләргә әзерли. Авылга алма сатучы килгән һәм бөтен тирә-юньгә алма исе таралган. Кечкенә Айдарның күңелен, алмасыннан бигрәк, алма сатучының кызы биләп ала. Кызчыкның малайга алма ыргытуы да

тикмәгә түгел: алма – матурлык, сафлык, сөю символы. Әсәр башындагы лирик күтәренкелек психологик киеренкелек белән алмашына һәм ахыргача шул халәт дәвам итә.

Бер караганда, Айдарның холкы, уйламыйча кылган эш-гамәлләре, сөйгәне Вәсиләне, якыннарын борчуга салуы нәфрәт кенә тудырырга тиеш кебек, әмма киресе – эчкерсезлеге, гаделсезлеккә аяусыз протесты, кыюлыгы, ил алдында батырлыклары өчен укучы аны ярата башлый. Бу аеруча аның капма-каршысы булган Госман образы белән чагыштыруда күренә. Кечкенәдән Айдарга карата аның күңелендә яшәп килгән көнчелек, хөсетлек хисе үсә барып, ул ике яшь йөрәкне аерып кына калмый, үзен дә аянычлы, хурлыклы үлемгә дучар итә.

Татар әдәбиятында геройларны уңай һәм тискәрегә аеру борынгы әдәбияттан ук килә, шулай ук мәгърифәтчелек һәм соцреализм әдәбиятында да өстенлек итә. Әдәбиятны тәрбия чыганагы итеп күргән һәм совет чорында идеология чарасы булуына күнеккән татар укучысы өчен Айдар – чыннан да ят герой. «Үрнәк булырлык язмышмы соң бу, диярләр миңа акыллы башлы тәнкыйтьчеләр. Алдан ук әйтәм, түгел. Киресенчә, аның күп кенә яклары минем үземә дә ошамый. Ләкин тормыш – шуның өчен дә тормыш ул, аның законнары минем яки синең кәеф белән генә исәпләшеп тора алмый. Әйе, тормышта Айдарлар да бар. Үрнәкме алар, түгелме? Ләкин андыйлар бар һәм, димәк, тормышның бүтән яклары белән бергә аларның да җырга кереп калырга хаклары бар» [26: 8], дигән сүзләрендә авторның гуманистик карашлары, кешегә партия карарларын үтәүче иҗтимагый продукт итеп кенә түгел, ә иң беренче чиратта шәхес итеп каравы күренә.

Ә. Еникинең «Бер генә сәгатькә» (1944) хикәясе туган авылы турысыннан эшелонда үтеп баручы Гомәрнең әти-әнисе, туганнары янына кереп чыгуы турында. Язучы хәрби егеткә бирелгән бер сәгать эчендә геройларының күңел кичерешләрен гаять оста психологик детальләрдә күрсәтә. Әсәрдә минутларның санаулы булуы укучыны киеренке халәткә көйли. Туганлык җепләре һәм мәхәббәт белән үзара бәйләнгән кешеләрнең мөнәсәбәтләрендәге күркәмлекләр ачыла. Кеше гомеренең мизгелләрдән генә торуы, яшәүнең татлы һәм кадерле булуы милли җирлектә, образларда күрсәтелә.

Шулай итеп, сугыш әдәбиятка психологизмны һәм милли образларны кайтара, гуманистик идеяләрне алгы планга чыгара. Шулай ук әлеге чорда проза характер тудыруда яңа үргә күтәрелә.

Сугыштан соңгы елларда сәяси-иҗтимагый тормышта кискен үзгәрешләр булмый, киресенчә, сугышка кадәрге чикләүләр кире кайта, иҗади интеллигенциягә контроль кырыслана. «С окончанием Великой Отечественной войны кратковременное послабление нормативной концепции в словесном искусстве, которое было возможно в условиях суровой военной действительности, вновь стало неактуальным в рамках доминирующей в литературе монистической

концепции» [19: 201]. Монда сугышның төп тема булып калуын да билгеләргә кирәк. Шуңа әлеге 10 ел (1945–1955) вакыт аралыгын сугыш чоры әдәбиятына кертеп карау гадәткә кергән.

Тыныч тормыш зур полотнолы әсәрләр язарга мөмкинлек бирә: роман һәм повесть жанрлары үсеш ала. Г. Бәшировның «Намус» (1948), Г. Әпсәләмовның «Алтын йолдыз» (1948), «Газинур» (1950), Ф. Хөснинең «Җәяүле кеше сукмагы» (1945–1957), К. Нәҗминең «Язгы җилләр» (1948), Ә. Фәйзинең «Тукай» (1950) романнары, М. Әмирнең «Саф күңел» (1954–1959) дилогиясе, И. Газинең «Онытылмас еллар» (1949–1966) трилогиясе шул елларда языла. Әсәрләрдә халыкның җиңелмәс рухы, хәрби батырлыклар, тыл тормышы михнәтләре, тарихи-революцион үткәне, кеше язмышлары, сугыштан соңгы авыл тормышы сурәтләнә. Соцреализм төп принцип булып торса да, прозаиклар тормыш материалын киң планда яктыртырга омтылалар.

Көчле идеологик басым дәверендә татар халкының үткәне турында тискәре фикер булдыру, Казан ханлыгы алынуны прогрессив күренеш буларак бәяләү, Көнчыгышның татар әдәбиятына булган йогынтысын киметеп күрсәтү кире кайта, инкыйлабка кадәрге бик күп әдипләр иҗаты халыктан яшерелә, рус мәдәнияте тәэсире күрсәтелмәгән әсәрләр буржуаз милләтчелектә гаепләнә. Бу чорда «без» совет халкына караса, «алар» дигәндә, халыкның тискәре мәгънәдәге үткәне күздә тотыла. Кабаттан 1930 елларда интернационализм принцибы кысаларында барлыкка килгән совет җәмгыяте схематизмы популярлаша. Язучылар бүгенге тормыш, күбрәк җитәкче коммунист герой турында язарга тиеш булалар. Әмма 1950 еллардан башлап, Ә. Еникинең «Рәхмәт, иптәшләр» (1952), Ф. Хөснинең «Авыл өстендә йолдызлар» (1953), Р. Төхфәтуллинның «Авылдашым Нәби» (1957), «Йолдызым» (1960) кебек повестьлары партияле җитәкче мәсьәләсен күтәрсәләр дә, кеше җанының тирән төпкелләренә үтүләре, гади кешенең шәхси бәхете турында булулары белән әһәмиятле.

Гомумән алганда, Бөек Ватан сугышы һәм аннан соңгы еллар прозасы татар әдәбияты үсешендә мөһим этап булып тора. Сугыш, бер яктан, халык өчен фаҗигалы сынау булса, икенче яктан, сәнгать чараларын һәм рухи кыйммәтләрне аңлауны һәм кире кайтаруны тизләтүче дә була. Язучылар, замандашларының батырлыгын, хәсрәт һәм өметләрен сурәтләргә омтылып, әдәбиятны психологизм, символик детальләр һәм милли образлар белән баеталар. Сугыштан соңгы чор идеологик чикләүләренә карамастан, татар язучылары кешенең рухи халәтен ачуга нигезләнгән әсәрләр иҗат итү юлларын эзлиләр. Тора-бара социалистик реализм призмасы аша гади кешенең шәхси бәхетен сурәтләү омтылышы барлыкка килә. Бу татар прозасының алга таба үсешенә юл ача: авырлыкларга карамастан, ул милли үзенчәлеген һәм гуманистик юнәлешен саклап калуга ирешә.

(Дәвамы бар)

Әдәбият

1. *Ахмеров З.С.* Воспитывать атеистов. Из опыта работы школ Татарской АССР. М., 1962.

2. *Балтанов Р.Г.* Утверждение коммунистической нравственности и борьба с пережитками морали ислама: автореф. дис. ... канд. филос. наук. Казань, 1963.

3. *Бәширов Г.* Туган ягым – яшел бишек: повесть // Бәширов Г. Әсәрләр: 4 томда. Казан: Татар. кит. нәшр., 1982. 2 т. 452 б.

4. *Гайнуллина Г.Р.* XX гасырның 60–70 нче елларында татар автобиографик прозасы үсеше. Казан: Ихлас, 2012. 107 б.

5. *Галимуллин Ф.* Реализммы, романтизммы? // Табигыйлеккә хилафлык. Казан: Татар. кит. нәшр., 2004. 321 б.

6. *Галимуллин Ф.Г.* Татарская литература: взгляд сквозь столетия. Казань: Школа, 2016. 295 с.

7. *Галлямова Г.А.* Татарская АССР в период постсталинизма (1945–1985 гг.). Казань: Татар. кн. изд-во, 2015. 455 с.

8. *Ганиева А.Ф.* Архетип матери-хранительницы национальной идентичности в татарской прозе // Вестник Удмуртского университета. Серия История и филология. Т. 32. 2022. № 3. С. 623–629.

9. *Гыйззәтуллин Н.* Хикәяләр остасы // Социалистик Татарстан. 1967. 30 апр.

10. *Еники Ә.* Саз чәчәге // Ә. Еники. Әсәрләр: 5 томда. Казан: Татар. кит. нәшр., 2001. 2 т.: повестьлар. 447 б.

11. *Җәләй Л.* Киң җәймәдәге таплар // Совет әдәбияты. 1934. № 9. Б. 81–89.

12. *Заһидуллина Д.Ф.* Караш җитмәсне колачлаган әдип // Чын мирас. 2013. 3 март. Б. 91–98.

13. *Заһидуллина Д.Ф.* 1960–1980 еллар татар әдәбияты: яңарыш мәйданнары һәм авангард эзләнүләр. Казан: Татар. кит. нәшр., 2015. 383 б.

14. *Ибраһимов Г.* Кызыл чәчәкләр // Әсәрләр: 15 томда. 3 т.: хикәя, повестьлар, роман, драма. Казан: Татар. кит. нәшр., 2018. 422 б.

15. *Колоницкий П.Ф.* Мораль коммунистическая и мораль религиозная. М., 1952.

16. *Лейдерман Н.Л., Липовецкий М.Н.* Современная русская литература: 1950–1990-е гг.; пособие для студ. высш. учеб. заведений: в 2 т. Т. 2. 1968–1990. М.: Изд. центр «Академия», 2003. 688 с.

17. *Максуд М.* Тагын «Командир» романы турында // Совет әдәбияты. 1935. № 7. Б. 85–89.

18. Матур әдәбият фронтында кулак идеологиясенә каршы // Атака. 1931. № 5–6. Б. 6.

19. *Надыршина Л.Р.* Поэма в татарской литературе XX века. Казань: ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова. 2022. 352 с.

20. *Сафина А.М.* Национальный характер в татарской исторической прозе (вторая половина XX века): автореф. дис. … канд. филол. наук. Казань, 2010. С. 11.

21. *Скороспелова Е.Б.* Русская проза XX века: от А. Белого («Петербург») до Б. Пастернака («Доктор Живаго»). М.: ТЕИС, 2003. 420 с.

22. Фатих Хөсни иптәшнең белдерүе // Атака. 1931. № 7. Б. 42–43.

23. *Халит Г.* Романтизмны һәм реализмны яклап // Казан утлары. 1967. № 8. Б. 105–114.

24. *Хатипов Ф.М.* Әдәби әсәрнең эстетик энергиясе. Казан: Татар. кит. нәшр., 2014. 287 б.

25. *Хафизов С.* Гаугалы роман // Социалистик Татарстан. 1991. 2 август.

26. *Хөсни Ф.* Йөзек кашы // Хөсни Ф. Бер яшьлектә, бер картлыкта: повестьлар, хикәяләр. Казан: Татар. кит. нәшр., 1988. Б. 8–52.

27. *Четырова Л.Б., Сахаров А.С.* «Деревенская проза» в контексте столкновения традиционной русской культуры и советской модерности // Семиотические исследования. 2023. Т. 3. № 2. С. 99–106.

Ганиева Айгөл Фирдинат кызы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының әдәбият белеме бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре

Ганиева Айгуль Фирдинатовна,
кандидат филологических наук, старший научный сотрудник отдела литературоведения Института языка, литературы и искусства имени Г. Ибрагимова АН РТ

aygulgani@mail.ru